

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 5

2026

LAB ORQALI IFODALANADIGAN KINETIK BIRLIKLARNING KOGNITIV-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Azimova Anisa Abroriddinovna

Termiz davlat universiteti, tayanch doktorant

Annotatsiya

Maqolada lab orqali ifodalanadigan kinetik birliklarning kognitiv-semantik xususiyatlari o'zbek va ingliz tillari materiali asosida tahlil qilinadi. Lab harakati inson yuz mimikasining faol qismi sifatida emotsiya, munosabat, baho, sukut, kinoya, araz, ichki zo'riqish va kommunikativ niyatni ifodalovchi lingvokognitiv belgi sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda "labini tishlamoq", "labini qisib olmoq", "labini burmoq", "labini cho'chchaytirmoq" kabi o'zbekcha birliklar hamda "to bite one's lip", "to press one's lips together", "to curl one's lip", "to pout", "to smirk" kabi inglizcha birliklar qiyosiy tahlilga tortildi. Natijalar lab harakati konsepti "tana – emotsiya – kognitiv baho – nutqiy ifoda – madaniy talqin" modeli orqali shakllanishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kinetik birlik, lab harakati, kognitiv semantika, konsept, noverbal kommunikatsiya, mimika, lingvokognitiv tahlil, pragmatika, o'zbek tili, ingliz tili.

КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КИНЕТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ВЫРАЖАЕМЫХ ПОСРЕДСТВОМ ДВИЖЕНИЯ ГУБ

Азимова Аниса Аброриддиновна

Термезский государственный университет, базовый докторант

Аннотация

В статье анализируются когнитивно-семантические особенности кинетических единиц, выражаемых движением губ, на материале узбекского и английского языков. Движение губ рассматривается как лингвокогнитивный знак, репрезентирующий эмоцию, отношение, оценку, молчание, иронию, обиду, внутреннее напряжение и коммуникативное намерение. В сравнительном аспекте исследуются узбекские единицы "labini tishlamoq", "labini qisib olmoq", "labini burmoq", "labini cho'chchaytirmoq" и английские единицы "to bite one's lip", "to press one's lips together", "to curl one's lip", "to pout", "to smirk". Результаты показывают, что концепт движения губ формируется в модели "тело – эмоция – когнитивная оценка – речевое выражение – культурная интерпретация".

Ключевые слова: кинетическая единица, движение губ, когнитивная семантика, концепт, невербальная коммуникация, мимика, лингвокогнитивный анализ, прагматика, узбекский язык, английский язык.

COGNITIVE-SEMANTIC FEATURES OF KINETIC UNITS EXPRESSED THROUGH LIP MOVEMENTS

Azimova Anisa Abroriddinovna

Termez State University, Doctoral student

Abstract

This article analyzes the cognitive-semantic features of kinetic units expressed through lip movements in Uzbek and English. Lip movement is interpreted as a linguocognitive sign that represents emotion, attitude, evaluation, silence, irony, resentment, inner tension and communicative intention. Uzbek units such as "labini tishlamoq", "labini qisib olmoq", "labini burmoq", "labini cho'chchaytirmoq" and English units such as "to bite one's lip", "to press one's lips together", "to curl one's lip", "to pout", "to smirk" are examined comparatively. The results show that the concept of lip movement is formed through the model of body, emotion, cognitive evaluation, verbal expression and cultural interpretation.

Keywords: kinetic unit, lip movement, cognitive semantics, concept, nonverbal communication, facial expression, linguocognitive analysis, pragmatics, Uzbek, English.

Kognitiv tilshunoslikda til inson tafakkuri, idroki va madaniy tajribasining ifodasi sifatida talqin qilinadi. Shu nuqtayi nazardan, inson tanasi orqali yuzaga chiqadigan kinetik harakatlar ham ma'no hosil qiluvchi muhim semiotik vositalar qatoriga kiradi. Yuz, ko'z, qosh, qo'l, bosh va lab harakatlari nutq bilan

bevosita yoki bilvosita bog‘lanib, kommunikativ vaziyatda qo‘shimcha semantik va pragmatik yuklama bajaradi. Birdwhistell kinesikani tana harakatlari orqali amalga oshadigan kommunikativ tizim sifatida izohlaydi [1; 28-b.]. Kendon esa imo-ishorani nutq bilan birga ishlovchi ko‘rinadigan harakat deb baholaydi [2; 15-b.].

Lab harakati inson mimikasining eng sezgir va ekspressiv komponentlaridan biridir. Labning tishlanishi, qisib olinishi, burilishi, cho‘chchaytirilishi, jilmayish yoki istehzoli tabassum shaklida namoyon bo‘lishi shaxsning ichki holati, baholovchi munosabati va nutqiy niyatini ko‘rsatadi. Masalan, o‘zbek tilidagi “labini tishlamoq” birligi ko‘pincha xavotir, uyat, sabr yoki ichki iztirobni bildirsa, ingliz tilidagi “to bite one’s lip” ham asabiylik, hayajon va o‘zini tiyish holatini ifodalaydi. Bu holat lab harakatining universal emotsional asosga ega ekanini, biroq uning talqini har bir madaniyatda o‘ziga xos semantik tus olishini ko‘rsatadi.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, kinetik vositalar haqida umumiy tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da, aynan lab orqali ifodalanadigan kinetik birliklarning kognitiv-semantik modeli, o‘zbek va ingliz tillaridagi qiyosiy xususiyatlari hamda konseptual ma‘no qatlamlari yetarli darajada alohida tadqiq etilmagan. Shu sababli lab harakati konseptini lingvokognitiv, semantik va pragmatik mezonlar asosida o‘rganish o‘zbek va ingliz tillaridagi noverbal belgilar tizimini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot tavsifiy, qiyosiy-chog‘ishtirma, konseptual, kognitiv-semantik va pragmatik tahlil metodlariga asoslandi. Material sifatida o‘zbek va ingliz tillarida lab harakati bilan bog‘liq leksik birliklar, frazeologik ifodalar, badiiy matnlarda uchraydigan mimik tavsiflar hamda kundalik kommunikatsiyada qo‘llanadigan ifodalar tanlandi. Kognitiv yondashuvda konsept til birliklari ortida turgan bilimlar majmui, tajriba va baholash tizimi sifatida qaraladi [4; 56-b.; 5; 102-b.].

Tahlil jarayoni to‘rt bosqichda olib borildi: birinchi bosqichda lab harakatini bildiruvchi birliklar ajratildi; ikkinchi bosqichda ularning denotativ va konnotativ ma‘nolari aniqlashtirildi; uchinchi bosqichda birliklar emotsional, baholovchi, regulyativ va madaniy-pragmatik guruhlarga ajratildi; to‘rtinchi bosqichda o‘zbek va ingliz tillaridagi o‘xshash hamda farqli jihatlar qiyosiy talqin qilindi. Ekman va Friesen yuz ifodalarini emotsional holat bilan bog‘liq noverbal belgilar sifatida tasniflagani ushbu tadqiqotda nazariy asos vazifasini bajaradi [3; 63-b.].

Tadqiqotda “konsept” atamasi lab harakati orqali ifodalangan emotsional-kognitiv mazmunni anglatadi. “Kinetik birlik” esa labning muayyan harakati orqali shakllanadigan, tilda nomlangan va kommunikativ vaziyatda semantik yuklama bajaradigan noverbal belgi sifatida qo‘llanadi.

NATIJALAR

Tahlil natijalari lab harakati orqali ifodalanadigan kinetik birliklar o‘zbek va ingliz tillarida bir necha asosiy semantik maydonni hosil qilishini ko‘rsatdi. Bular: ichki zo‘riqish, o‘zini tiyish, salbiy baho, araz-norozilik, kinoya, samimiyat va kommunikativ regulyatsiya maydonlaridir.

Quyidagi 1-jadval lab harakatining ikki tildagi asosiy ko‘rinishlarini qiyosiy ko‘rsatadi.

№	Kinetik birlik	Inglizcha ekvivalent	Kognitiv-semantik ma‘no	Pragmatik vazifa
1	labini tishlamoq	to bite one’s lip	xavotir, ichki iztirob, o‘zini tiyish	emotsiyani yashirish
2	labini qisib olmoq	to press one’s lips together	sukut, g‘azabni bosish, qat‘iyat	nutqni cheklash
3	labini burmoq	to curl one’s lip	mensimaslik, nafrat, salbiy baho	masofa yaratish
4	labini cho‘chchaytirmoq	to pout	araz, bolalarcha norozilik	norozilikni ko‘rsatish
5	istehzoli jilmaymoq	to smirk	kinoya, yashirin ustunlik	baholovchi munosabat
6	tabassum qilmoq	to smile	samimiyat, rozilik, iliqlik	aloqani yumshatish

Jadvaldan ko‘rinadiki, lab harakati aksariyat hollarda insonning ichki psixologik holatini tashqi mimik belgi orqali ifodalaydi. Masalan, “labini qisib olmoq” birligi o‘zbek tilida gapirmaslik, sabr qilish yoki ichki g‘azabni yashirish ma‘nolarini bersa, ingliz tilidagi “to press one’s lips together” ham o‘zini tiyish va emotsiyani nazorat qilish holatini bildiradi. Bu holat Langacker ta‘kidlagan kognitiv grammatika tamoyiliga, ya‘ni til birliklarining tajriba va idrok asosida shakllanishiga mos keladi [5; 74-b.].

MUHOKAMA

Lab harakati konsepti insonning tanaviy tajribasi va emotsional idroki bilan bevosita bog‘liq. Lakoff va Johnson fikricha, abstrakt tushunchalar ko‘pincha tanaviy tajriba orqali konseptuallashtiriladi [4; 37-b.]. Lab harakati ham aynan shunday hodisadir: inson ichki hissiyatini nutqsiz, ammo mazmunli mimik harakat orqali bildiradi. Shu sababli lab harakati konsepti “tashqi tana belgisi – ichki emotsiya – kognitiv baho – nutqiy talqin” zanjiri asosida shakllanadi.

O‘zbek tilida lab bilan bog‘liq kinetik birliklar ko‘pincha andisha, araz, uyat, sabr, ichki iztirob va ijtimoiy odob bilan bog‘lanadi. “Labini tishlab turdi” ifodasi qahramonning ochiq gapira olmasligi, hissiyatini ichiga yutishi yoki ijtimoiy vaziyatga moslashishini bildiradi. “Labini cho‘chchaytirdi” esa araz, xafa bo‘lish va norozilikni ko‘rsatadi. O‘zbek kommunikativ madaniyatida bunday harakatlar ko‘pincha bevosita aytilmagan munosabatni bildirishga xizmat qiladi. Bu jihat Mo‘minovning o‘zbek muloqot xulqi haqidagi qarashlari bilan hamohangdir [14; 91-b.].

Ingliz tilida lab harakati ko‘proq individual emotsiya, shaxsiy pozitsiya va pragmatik munosabatni ifodalaydi. “To curl one’s lip” mensimaslik yoki nafratni bildirsa, “to smirk” yashirin kinoya, o‘zini ustun qo‘yish yoki masxaralash ma’nosini beradi. “To pout” esa norozilik va arazni ko‘rsatsa-da, ingliz tilida ba‘zan infantil yoki dramatik emotsiya sifatida ham talqin qilinadi. Demak, ingliz tilidagi lab harakati birliklarida individual psixologik pozitsiya kuchliroq namoyon bo‘ladi [8; 135-b.].

2-jadval. Lab harakati konseptining kognitiv-semantik tuzilishini quyidagi model asosida ko‘rsatish mumkin:

Bosqich	Mazmuni	Misol	Konseptual natija
1. Tana harakati	Labning tishlanishi, qisilishi, burilishi	labini tishlamoq	fizik belgi
2. Emotsional holat	xavotir, g‘azab, araz, kinoya	labini qisib olmoq	ichki kechinma
3. Kognitiv baho	vaziyatni salbiy yoki ijobiy baholash	labini burmoq	munosabat
4. Kommunikativ ma’no	sukut, rad etish, kinoya, samimiyat	to smirk, to smile	pragmatik ta’sir

Ushbu modeldan ko‘rinadiki, lab harakati avvalo tanaviy harakat sifatida yuzaga chiqadi, so‘ng emotsional holat bilan bog‘lanadi, keyin kognitiv baholashni ifodalaydi va nihoyat kommunikativ ma’noga ega bo‘ladi. Masalan, “labini burmoq” birlik sifatida oddiy yuz harakatini emas, balki subyektning obyektga nisbatan salbiy bahosi, mensimasligi yoki nafratini bildiradi. Ingliz tilidagi “to curl one’s lip” ham shu konseptual maydonga kiradi. Biroq uning pragmatik kuchi kontekstga bog‘liq ravishda contempt, disgust yoki irony ma’nolarini faollashtirishi mumkin [3; 78-b.; 8; 142-b.].

Lab orqali ifodalanadigan birliklar tarjima jarayonida ham alohida e’tibor talab qiladi. Masalan, “labini cho‘chchaytirdi” birligini har doim “pouted” deb tarjima qilish to‘g‘ri bo‘lavermaydi, chunki ayrim o‘zbek kontekstlarida bu birlik xafa bo‘lish, noz qilish, arazlash yoki norozilik ma’nolarini birgalikda ifodalashi mumkin. Shu bois tarjimada faqat harakatning tashqi shakli emas, balki uning konseptual mazmuni, madaniy bahosi va pragmatik vazifasi ham hisobga olinishi kerak. Fillmore freym semantikasi doirasida ma’no vaziyat, tajriba va fon bilimlari bilan bog‘liq holda shakllanishini ta’kidlaydi [6; 112-b.].

XULOSA

Lab orqali ifodalanadigan kinetik birliklar o‘zbek va ingliz tillarida inson emotsiyasi, munosabati va kommunikativ niyatini ifodalovchi muhim lingvokognitiv vositalardir. Ular oddiy mimik harakat emas, balki kognitiv-semantik mazmunga ega bo‘lgan, tilda nomlangan va madaniy kontekstda talqin qilinadigan belgilar tizimidir.

Tadqiqot natijalari lab harakati konsepti bir necha semantik maydonni qamrab olishini ko‘rsatdi: ichki zo‘riqish, o‘zini tiyish, norozilik, araz, kinoya, mensimaslik va samimiylik. O‘zbek tilida bu birliklar ko‘proq ijtimoiy odob, andisha, uyat va hissiy tiyilish bilan bog‘lansa, ingliz tilida individual psixologik holat, kinoya, baho va shaxsiy pozitsiya kuchliroq namoyon bo‘ladi.

Lab harakati konseptining umumiy lingvokognitiv modeli quyidagicha belgilanadi: lab harakati → emotsional holat → kognitiv baho → kommunikativ ma’no → madaniy talqin. Kelgusida ushbu mikrokonsepti badiiy matnlar, tarjima muammolari va gender-pragmatik xususiyatlar asosida alohida chuqur tahlil qilish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Birdwhistell R. L. Kinesics and Context: Essays on Body Motion Communication. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970. – 338 p.
2. Kendon A. Gesture: Visible Action as Utterance. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 400 p.
3. Ekman P., Friesen W. V. The Repertoire of Nonverbal Behavior: Categories, Origins, Usage, and Coding // Semiotica. – 1969. – Vol. 1. – P. 49–98.
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
5. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – 516 p.
6. Fillmore Ch. J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. – Seoul: Hanshin Publishing, 1982. – P. 111–137.
7. Hall E. T. The Silent Language. – New York: Anchor Books, 1959. – 240 p.
8. Knapp M. L., Hall J. A., Horgan T. G. Nonverbal Communication in Human Interaction. – Boston: Wadsworth, 2014. – 528 p.
9. Wierzbicka A. Emotions Across Languages and Cultures. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 349 p.
10. Kövecses Z. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 224 p.
11. Колшанский Г. В. Паралингвистика. – М.: Наука, 1974. – 96 с.
12. Лабунская В. А. Невербальное поведение: социально-перцептивный подход. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1986. – 135 с.
13. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации. – М.: Наука, 1980. – 104 с.
14. Mo‘minov S. O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2000. – 160 b.
15. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.